

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Xəyalə Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: strong.elcan@gmail.com

Xülasə. Məqalədə frazeoloji birləşmələrin müxtəlif mənə çalarlarında işlənmə xüsusiyyəti analiz edilir və vacibliyi araşdırılır. Bundan başqa, məqalədə frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rolu və yeri də tədqiq edilir.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, dialekt, sərbəst söz birləşmələri, türk dilləri.

FRAZEOLOGICAL COMBINATIONS IN AZERBAIJANI DIALECTS

Khayala Mammadova

Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The paper analyzes the nature of the work of different types of frazeological compounds and examines their importance. In addition, the paper deals with the role and place of frazeological associations in the dialects of the Azerbaijani language.

Keywords: frazeological combinations, dialects, free word combinations, Turkic languages.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ДИАЛЕКТАХ И ИЗРЕЧЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Хаяла Маммедова

*Бакинский Славянский Университет, Баку,
Азербайджан*

Резюме. В статье анализируется употребление фразеологизмов в различных значениях, а также рассматривается их особо важное значение в речи. Кроме того, в статье исследуется роль и место фразеологических оборотов в диалектах и изречениях Азербайджанского языка.

Ключевые слова: фразеологические обороты, диалект, свободные словосочетания, турецкие языки.

Ümumiyyətlə, türk dillərinin frazeoloji vahidləri Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, bir sıra ortaq əlamətlərə malikdir [1, s.65]. Bu, onu göstərir ki, türk dillərində gedən oxşar proseslər frazeoloji vahidlərdən də yan keçməmiş, baş vermiş leksik-qrammatik, struktur-semantik dəyişmələr dil vahidi kimi frazeoloji vahidlərdə öz əksini tapmışdır. Frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi ta qədimlərdən – müstəqil ümumxalq türk dillərinin formalaşmağa başladığı dövrlərdən mövcud olmuş, sonralar ümumxalq daha sonralar isə milli dil səciyyəsi daşıyan bu dillərin frazeologiyası tərkibində işlənərək indiyə qədər gəlib çıxmışdır [2, s.185-186].

F. Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, “müasir dilin frazeologiyası öz kökləri ilə tarixin yazıya qədərki dövründə gedib çıxan uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur” [3, s.50].

Sərbəst söz birləşməsinin tərkibindəki sözlər öz ilkin mənalarında işləndiyi halda, frazeoloji vahidlər həmin söz birləşmələrinin yeni metaforik mənə qazanması ilə yaranır. Bu

qrupu təşkil edən frazeoloji vahidlər türk dillərində çox işləkdir. Bu da həmin söz birləşməsinin komponentlərinin bədən üzvlərini bildiren sözlərdən ibarət olmasından irəli gəlir. Nümunələrə müraciət edək: *boyun əymək* – O, düşməne *boyun əyməz*; O, *boynunu əyib* bulağın gözündən doyunca su içdi. Baş qaldırmaq - O, *başını qaldırıb*, diqqətlə qıza baxdı... Lakin zaman keçdikcə sözün işlənmə dairəsi daralır və getdikcə onun deaktullaşması, daha dəqiq desək, yalnız frazeoloji vahidin tərkibində “yaşaması” mümkün olur [4, s.56-57].

Türk dillərinin leksikasının qədim layı insanın bədən hissələri və üzvlərinin adları ilə bağlıdır. Çoxmənalıq, metaforik və metonomik keyfiyyətlərə malik olan belə adlar əsas mənalarına görə anatomik anlayışlardır. Bədən hissələri və üzvlərinin adları türk dillərinin ilkin formalaşma dövrünə təsadüf edir. Odur ki, bunlar ümumi türkoloji səciyyə daşıyır və əksər türk dillərində eynilə işlədilir. Məs.: baş, arın/alın/, yanax/yanaq/, yüz /üz/, boyun, boğoz / boğaz/, əl, yan, parmax /barmaq/, bel, kıç /qıça/, yürək /ürək/, bayaz jiqər /ağ ciyər/, kara jiqər /qara ciyər/, bağursux /bağırısıq/, oynax /oynaq/ və s. [5].

Frazeoloji birləşmələrə daxil olan nümunələrin çoxu somatik əlamət daşıyır. Yəni birləşmə insanın bədən üzvləri ilə bağlı olur. Misal üçün: dilə tutmaq, ürəyi qopmaq, başını gırləmək, qulağında sırğa etmək və s. Bununla belə həmin örnəklərin sətiraltı mənaları daha geniş, daha əhatəli anlam ifadə edir: dilə tutmaq-tovlamaq-sözlə fikrindən daşındırmaq, ürəyi qopmaq- diksinmək-dərin həyəcan keçirmək; başını gırləmək – birtəhər yaşamaq; qulağında sırğa etmək-həmişəlik yadda saxlamaq-unutmamamq və s. Göründüyü kimi, birləşmələrin genişləndirilmiş sətiraltı mənaları somatik əlamətli deyildir. İstənilən bir məfhumun insan əzaları insan əzaları vasitəsilə ifadə olunması həmin məfhumu daha təsirli, dərin mənə çaları vermək istəyindən irəli gəlir. Amma sonralar bu ifadələr –idiomlar, dolay yolla da olsa, o dərəcədə sabitləşirlər ki, nəticədə öz-özlüklərində müstəqil bir məfhumu ifadə etmək qəlibində formalaşırlar [6, s.81].

Somatika sözü yunanca “soma” sözü ilə bağlı olub, “bədən üzvlərinə aid olan” mənasındadır [8]. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində somatik frazeoloji vahidlər olduqca çoxdur. Qeyd edək ki, türkologiya ilə müqayisədə ümumi dilçilikdə somatika ilə bağlı araşdırmalara daha çox rast gəlinir [9]. “Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti”ndə bədən üzvlərinin adları ilə bağlı xeyli nümunə öz əksini tapsa da [7, s.16-290] dialekt və şivələrimizdə somatik frazeoloji vahidlər məsələsinə nəzəri cəhətdən toxunulmamış, onların leksik-qramatik, struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmamışdır. Topladığımız dialekt və şivə materialları əsasında somatik frazeoloji vahidləri struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə 2 yerə ayırmaq olar: 1. Bir somatik sözlü frazeoloji vahidlər. 2. İki somatik sözlü frazeoloji vahidlər.

Məsdərlə ifadə olunan somatik frazeoloji vahidlərdə bədən üzvlərindən ibarət sözlər quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla yanaşı, birləşmənin həm əvvəlində, həm də ortasında işlənə bilər. Bir somatik sözlü frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində daha geniş yayılmışdır. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar:

1. Bir somatik sözlü frazeoloji vahidlər: ağzı günə qalmaq – sahibsiz – başlı-başına qalmaq. *Gilas ağzı günə qalif bağda, yığan da tapılmır. Ağzına qurd düşmək- 1.Sayılmamaq, dindirilməmək. 2. Acından zəifləmək, haldan düşmək; dava vaxtında heç nə tapılmırdı, adamların ağzına qurd düşürdü* (Cəbrayıl). Dodağını asmaq (Zəngilan, Füzuli, Cəbrayıl) – küsmək, incimək, qaşqabağını sallamaq. – *Sa: nə deyif dodağı: asmısan?* (Zəngilan). Əli dar qapıya dirənmək– *kasıblamaq. Kazımın əli dar qapıya dirənifdi* (Şəki). Əlqıcığı göstərmək– *qolunun gücünü sınamaq. Kim isdi:r mənə əlqıcığı göstərə bilər* (Culfa). Gözünnən çınqı çıxmaq– *od parlamaq. – Qasığı ağzına qoyan kimi alısey-yaney, gözünnən çınqı çıxey, əmbə üstün vurmoy* (Gədəbəy). Dodax vermək– *ağzına qədər maye ilə doldurmaq, ləbələb etmək* (Ağdaş). Gözünün qorasını tökmək (sıxmaq) – *ağlamaq. Genə kim döyüf səni gözü:n qorasın sıxırsan?* (Zəngilan). Ə:gi tüşmək– *yolu düşmək. Ə:gim tüşəndə gedirdim ora* (Ağdərə). Göbəx bağlamaq – *kökəlmək, ətə-qana dolmaq – De:sən, sa: düşüf, yaman göbəx bağlamısan* (Ağdam). Gönün soymaq – *divan tutmaq, zülm etmək. Cama:tin gönün soyurdular, aman vermirdilər. Ə:ğinisallanıklı (uzanıxlı) qoymaq – müflisləşdirmək, kasıblığa salmaq. Ellər yedi, Sehranın ə:ğını sallanıxlı (uzanıxlı) qoydu. Ağzına boza vermək – aldatmaq. Öz ojağında kişinin ağzını boza verir* (Tovuz). Ayağ aşmaq – *bir yerə tez-tez gedib gəlmək, ünsiyyət yaratmaq, əlaqə saxlamaq – Xeyir ola, Gülügilə yaman ayağ aşmısan ha!* (Qubadlı) Ayax çəmək (kəsmək) – (Yardımlı şivələrində: rədə vermək) – *bir yerə gedib-gəlməmək, uzaqlaşmaq, ünsiyyət qurmamaq, isinişməmək – Buralardan ayax çəkif.* Barmaq basmaq – *qol çəkmək, imzalamaq. Keçmişdə bir şey alanda siyahıya barmaq basardılar* (Füzuli). Barmağa qoymaq–*seçmək, təyin etmək. Camaat yığılır mıyı qoyllar barmağa* (Saatlı).Başda gəzdirmək – *süründürmək, get-gələ salmaq. Bir işimiz düşərdi ona, o da başda gəzdirərdi* (Quba). Başı caymağ (qaçmağ)– *səfehləmək, aqlını itirmək– Kişinin başı cayıb deyəsən* (Yardımlı, Cəlilabad). Başı ötmək – *gözə görünməmək (soğanlıq) – Çoxdandı başı ötmür buralarda. Başına corav hörmək – 1.Çox incitmək, azab vermək. 2. Aldatmaq, kələk gəlmək. Mənim başım corav örür* (Gədəbəy). Başını qavmamx //qoymamax - əhəmiyyət verməmək. *Peşqurd gətirərdüğü, xan onun başını qoymazdı* (İmişli). Başının keçiləri dağılmaq– *hirsli soyumaq, sakitləşmək. Qoy başının keçiləri dağılsın, so:ra gedib görərsən* (Qəbələ). Ürək qopmasına düşmək – *bərk qorxmaq, ürəyi yarılmaq. Uşax nə təhər qorxufsa, ürək qopmasına düşüf* (Cəbrayıl). Ürək qopmasına salmaq – *bərk qorxutmaq, bağırını yarmaq – Bu iti o yana çəkin, bizi lap ürəkqopmasına saldı* (Füzuli). Boğaz vermək– *tağın, bitkilərin dibinə torpaq tökmək. Şitilin dibinə boğaz verəndə məhsuli yaxşı oley* (Yardımlı). Boğazını tutmeg– *tağın dibinə torpaq yığmaq, doldurmaq – Tağların boğazını tuturig ki, küleg eşməsün* (Bakı). Dil demək– *ağı demək. Söz bilən arvatdar dil de:r ağler* (Qazax). Dırnağınnan darı sızmaq – *xəsislik etmək, qiymamaq – Dırnağınnan darı sızır, onnan heş nə gözdəmə* (Qubadlı). Burun tovu vermək – *cəzalandırmaq, cəza vermək. Ona bir burun tovu vermək lazımdı, çox özünən deyir. Burnuna duzdu su qoymaq* (Soğanlıq) - *əzab-əziyyət vermək, incitmək. Eləsinin gərəx burnuna duzdu su qoyasan. Qulağı bürüşmək – dolaşmaq, əngələ düşmək.- Malı əhsih gəlif,*

onö:rə qulağı bürüşüf (Füzuli). Qulağı darı dəlmək – *eşitmə qabiliyyəti güclü olmaq, yaxşı eşitmək*. *Arvadın qulağı darı dəler, yavaş da danışsan eşidər* (Borçalı). Çatının qulağı əyilmək – *çətinliklə qarşılaşanda*. *Çatının qulağı əyiləndə yüyürüf üstümə gəlillər*. Dabandıya düşməg – (Qax, Zaqatala) – *ixtisara düşmək*. *Səlim dabandıya düşdü*. və s.

2. İki somatik sözlü frazeoloji vahidlər: canı boynuna düşmək– *çarəsiz qalmaq, əlacsız qalmaq*. *Canı boynuna düşsey, gedey ağız açey* (Yardımlı). Üstünə ayağ almaq – *həmlə etmək, hücum etmək*. – *Gör nə günə qalmışam ki, bu da üsdümə ayağ alır* (Xocavənd). Ağzına dil atmaq – *tərəfini saxlamaq, bəraət qazandırmaq*. – *Ögüt-nəsihət vermək əvəzinə, uşağın ağzına dil atey* (Yardımlı). Əlini ağzına təpmək– *sakitləşmək, toxtamaq*. – *Görmüşdix ki, adamın əli yananda əlini ağzına təpər* (Cəbrayıl). Qarnı burnuna dəymək– *hamilə olmaq*. – *Üç uşağı var, genə qarnı burnuna dəyir Sədəfin* (Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı). Qarnına qarın bağlamaq – *çox yemək, acgözlüklə yemək*. – *Zalım oğlu elə bil qarnına qarın bağliyif, heş yeməhdən doymax bilmir* (Beyləqan). Ürəyi qarnına düşmək– *bərk qoxmaq, ürəyi düşmək* (Lənkəran) və s.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H., (1978), Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Maarif nəşriyyatı, Bakı, 174 s.
2. Kazımov İ., (2012), Axısqa türkləri: dil, tarix və folklor, Elm və təhsil, Bakı, 492 s.
3. Гусейнов Ф., (1977), Русская фразеология, Баку, с. 50.
4. Mirzəliyeva M., (2009), Türk dillərinin frazeologiyası, I c., Nurlan nəşriyyatı, Bakı, 220 s.
5. <http://www.axiska.narod.ru/3.3.1..htm>
6. Abdullazadə N., (2000), Azərbaycan –alman frazeoloji söz birləşmələrində somatika. Tədiqlər – 2, Elm nəşriyyatı, Bakı, 273 s.
7. Behbudov S., (2011), Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Elm və təhsil, Bakı, 291 s.
8. <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/somati4eskiy..html>
9. Иевская М.С., (2012), Соматические фразеологические единицы (СФЕ) английского языка, включающие личностные характеристики человека, Филологические Науки.
10. <http://research-journal.org/featured/languages/somaticheskie-frazeologicheskie-edinicy-sfe-anglijskogo-yazyka-vklyuchayushhie-lichnostnye-xarakteristiki-cheloveka/>